

БЪЛГАРСКО СПИСАНИЕ ЗА ОБРАЗОВАНИЕ
БРОЙ 1
2015

BULGARIAN JOURNAL OF EDUCATION
VOLUME 1
2015

ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ПАРАДИГМА НА КОНФУЦИЙ (551- 479 пр.н. е.)

НАТАЛИЯ ВИТАНОВА

Natalia Vitanova. **EDUCATIONAL PARADIGM OF CONFUCIUS (551- 479 BC)**

Abstract: This article discussed the question of educational views of Confucius and explored the contemporary dimensions of his ideas, both in theoretical and in practical context.

Ключови думи: Конфуций, добродетели, ритуали, „благороден мъж”, хуманност, човеколюбие, равен шанс в образованието

Key words: Confucius, virtues, rituals, „noble man”, humanity, equal opportunity in education

Съвременните реалии свидетелстват за необходимостта от намиране и формиране на нова образователна парадигма. Генерирането на ценностни ориентации е възможно в резултат на межкултурното взаимодействие на цивилизациите. В този контекст е голям интересът към източните народи, в частност към конфуцианството, като един от ресурсите на общественозначими ценности, устойчиви в глобализиращия свят. Днес в условията на дехуманизация и деантропологизация на глобализиращото се общество духовността и хуманността са пренебрегвани, докато във философските учения в Китай те са основополагащи, традиционни категории. Китайската култура е дълбоко антропологическа по отношение на съдържанието си. Основният проблем на националните китайски философски и антропологически учения – конфуцианството и даоизмът - е въпросът за природата на човека и мястото му в света. Всяко от тези учения, разработвайки проблематиката за човека, формира ценностна система, която китайският народ съумява да пренесе през многото векове на своята сложна история, без значителни загуби.

В настоящия момент, когато „старите” ценностни системи не са в състояние да намерят адекватни решения на възникващите проблеми е необходимо преосмисляне на традициите с цел актуализиране на безценния опит на миналото. Философията на Конфуций може да се превърне в една от поведенческите стратегии в контекста на глобализацията се свят.

Конфуций живее във време на бурни промени, когато китайското общество преминава от робовладелската към феодалната обществено-икономическа формация, време, в което образованието е монопол и привилегия на благородниците и е недостъпно за народа.

Конфуций (551- 479 пр. н. е.) е една от най-големите личности на древната китайска култура – философ, политик, педагогически мислител. Признат е за една от най-значителните фигури на нашата цивилизация. Митична личност, затова в „биографията му трудно се отделя истина от легенда” (Радев, 2000:55). Някои факти от живота на Конфуций са противоречиви и несигурни, тъй като не съществуват текстове, които могат да ги потвърдят.

Истинското му име е Чжунгън Кю. Конфуций е латинизираната форма на Кун Фу цзъ, което означава “Учителю Кун”/„Уважаеми учителю Кун”/„Уважаемият учител Кун”. През XVI век йезуитският мисионер Матео Ричи прави транскрипция на латински език и така се появява името Конфуций, с което мислителят днес е известен по целия свят. Роден е в Кюи, княжество Лу (днешната провинция Шандун). Произхожда от аристократично, но обедняло семейство, с богато родословие. Баща му е скромен служител, който умира, когато Конфуций е на три години, и остава семейството си обречено на мизерия. Конфуций се жени на осемнадесет години (през 533 г.). От брака си има син. Остава вдовец млад. Първоначално работи като дребен чиновник, а по-късно отговаря за сигурността и правосъдието в княжество Лу - назначен е за ръководител на Ведомството на обществените работи и върховен съдия. Завършва своето образование към 30-та си година. Ученик е на Лао Дзъ. „През целия си живот Конфуций е завладян от страстта да се учи и да преподава,високоерудирани разнообразни таланти и още приживе славата му се разнася” (Хюанън, 1993:223). Той е първият професионален преподавател и организатор на школи за учени-интелектуалци в Китай (Конфуций, 2007:20). Има около 3000 ученици последователи, от които „седемдесет и двама владеят съ-

вършено „шестте изкуства”” (Хюанйън, 1993:224). Възрастта на учениците е различна – от юноши до почти връстници на Учителя.

Конфуций не оставя собствени писмени съчинения. Учениците му записват всяка негова дума и така се появява „един от най-великите философски трактати в историята на човечеството – Лун юй”. Трактатът придобива широка популярност в Китай и столетия наред се изучава наизуст (Конфуций, 2007:43). В „Лун юй” („Беседи и поучения”) са представени идеите на Конфуций за обучението, музиката, пътешествията, приятелските отношения и др. „Лун юй” е единственото произведение на китайската класическа литература, което представя възгледите на Конфуций. Основното му съдържание са цитати и диалози между него и учениците му. В древен Китай наричат трактата „Библията” на Запада. Една китайска поговорка гласи, че ако се научи половината от „Лун юй”, може да се управлява държавата. Този трактат не е само учебник с богато съдържание и жив език, той е отражение и на блестящия ум на неговия автор.

За своята многовековна история „Лун юй” два пъти е подложен на общодържавна екзекуция. Първият път - през трети век (221 г.пр.н.е), когато на власт идва император Шихуан-ди от династията Цин, който обединява разпокъсания Китай в мощна империя. За конфуцианството настъпват черни дни. Императорът е твърдо решен „да изкорени конфуцианското влияние и да скъса решително с миналото” (Харт, 1995). Започват гонения на последователите на Конфуций. Изгорени са всички негови книги, стотици конфуциански учени са убити или изпратени като строители на великата китайска стена. В тези условия учениците на Конфуций успяват да спасяват ръкописите или ги заучават наизуст. Този опит за репресия се оказва неуспешен, тъй като с идването на Ханската династия учението на Конфуций се възражда отново, а той е провъзгласен за най-великия мъдрец на нацията, посланик на Небето. „Конфуцианските учени отново са свободни да проповядат своята доктрина. При следващата династия - Хан (206 пр. Хр. - 220 сл. Хр.), конфуцианството става официална философия на китайската държава” (Харт, 1995), а през периода Тан (618-907) „Лун юй” е изписан върху каменни стели (плочи). Този вариант е достигнал до наши дни. Масшабите на втората кампания срещу „Лун юй” са много по-внушителни. Тя се провежда през 1972 – 1976 година. Наред с призивите „Преследвайте Конфуций като плъх!”, мощна атака е предприета срещу самия „Лун юй”. В ход е унищожителна операция – не го горят, а коментират наново текста,

тиражират го и го разпространяват сред народните маси с цел да представят и им наложат схващане за реакционността на възгледите на Конфуций.

„Животът и дейността на Конфуций са във „време на политически и нравствен упадък, който кара мислителя да се отдава не толкова на дълбоки философски размишления и спекулации, които не отговарят и така на неговата природа и на неговите наклонности, колкото на морални поучения и политически наставления; те и така подхождат на неговия трезвен характер, който никак не обича метафизически въпроси, ами и на китайския национален дух изобщо, който е насочен именно към практичната страна в живота, а не към теоретически разсъждения” (Георгов, 1925:243). Конфуций е преди всичко политически мислител и учител по политическа мъдрост. Неговото учение е насочено към хората, които имат отношение към политиката. „В своите беседи и наставления той се обръща не към бъдещите отшелници и не към бащите на семействата – той се обръща към бъдещите политически дейци” (Конфуций, 2007:52). В доктрината на Конфуций най-голямо значение има Поднебесната (държавата), „разбирана преимуществено като определена политическа общност, която едновременно се възприема и като пълния спектър на цивилизационния живот на цялото човечество” (Конфуций, 2007:63). Възгледите на Конфуций за политиката и образованието са взаимосвързани и тяхното диференциране е истинско предизвикателство за изследователя.

Политическата му философия се свързва с три вида управление:

- управление чрез добродетели - означава възпитаване на морални ценности, просвещаване на народа, повишаване на неговото нравствено съзнание и предпазването му от престъпления;
- управление чрез ритуали – отнася се до установяването на етични норми, които да служат за пример на поведение у хората, както и да ги предпазват от нарушаване на обществените правила и погизването на закона;
- управление чрез закони - свързва се с налагането на наказания за извършените престъпления; при управлението чрез добродетели и чрез ритуали, неизменно има хора престъпващи закона, което налага те да бъдат санкционирани.

Според Конфуций държавата се управлява чрез добродетели и се укрепва чрез ритуали. Чрез тях хората могат не само да избегнат извърш-

ването на престъпления, но и доброволно да се подчинят на нечие превъзходство. В „Книга на ритуалите” Конфуций пише, че да се управлява държавата без да се съблюдават ритуалите е все едно слепият да бъде без водач, или да се търси нещо без свещ в тъмна стая (<http://www.worldsculture.ru/drevniie-kitaie/konfuciiie-kun-czi.html>). Ритуалът произхожда от небето, подражава на земята и се разпространява към духовете и душите [на мъртвите] и се свързва с траура, жертвоприношенията, стрелбата с лък, управлението на колесница, инициацията, брака, ауденциите и покана за служба. Съвършеномъдрите трябва да направят ритуала всеобщо достояние, за да може Поднебесната и нейното царство да го употребяват за възстановяване на реда (Древнекитайская философия, 1972). Ако управниците съблюдават ритуалите в своето поведение и ги ценят, хората няма да смеят да се държат непочтително и много лесно могат да бъдат впрегнати в работа. „Ако управляващите се придържат към ритуала, кой би посмял да бъде непочтителен. Ако управляващите ценят справедливостта, кой би се осмелил да бъде непокорен. Ако управляващите обичат честността, кой би се решил да бъде неискрен. И ако това се случи, хората биха се стекли от всички страни, с децата си на гърба, за да се поклонят на управляващите (Конфуций, 2007:13-4). „Управлявайте народа чрез закони, поддържайте ред чрез наказания — и хората скоро ще се отвърнат от вас и ще загубят всякакво самоуважение. Управлявайте чрез силата на вашата личност, поддържайте ред чрез ритуали и форми; тогава те ще запазят своето самоуважение и сами ще дойдат при вас” – препоръчва китайският мислител (Конфуций, 1992:65).

Регулирането на политическите отношения посредством добродетели в учението на Конфуций рязко се противопоставя на управлението на основата на закона. Според него, ако народът се ръководи посредством закони и редът се поддържа с наказания, суверенът ще се опитва да се отклонява, като ги заобикаля и няма да изпитва срам от това. Ако народът се ръководи посредством добродетели и редът се поддържа с помощта на ритуали, той ще знае какво е срам и ще се поправи. „Ако управляваме народа чрез закони и поддържаме реда с помощта на наказания, то народът ще започне да се опитва да избягва наказанията и ще загуби [чувството за] срам. Ако управляваме народа с помощта на силата де и поддържаме реда чрез ритуала, народът ще знае какво е срам и ще бъде управляем” - пише Конфуций (Конфуций, 2007:2-3). Той смята, че човек трябва да се научи да следва правилата на етиката и хуманността без всякакви наказания.

В трактовката на Конфуций добродетелта е обширен комплекс от етико-правни норми и принципи, в които се включват ритуалите, човеколюбието, дългът, грижата за хората и др. Тази нормативна цялост съдържа в себе си всички основни форми на социално-политическо регулиране по това време, с изключение на нормите от закона, който представлява единство на морални и правни явления. Отрицателното отношение на Конфуций към закона е породено от традиционно наказателното му значение и връзката му с жестоките наказания.

Обучението също започва с усвояването на ритуалите. „Въодушевявай се от „Книгата на песните”, опирай се на Правилата (ритуалите и формите – б.м.), усъвършенствай се чрез музика” – пише Конфуций (Конфуций, 2007:8-8), т.е. вдъхнови се от поезията, използвай ритуалите и формите, за да изградиш и укрепиш личността си, и с музика се доусъвършенствай. Той смята, че „умът се образова от четене, характерът от правилата на поведение, а музиката дава окончателната образованост” (Радев, 2014:92). Ако един човек не познава ритуалите, той не може да намери своето достойно място в обществото, затова е необходимо добре да ги усвои и да действа съобразно тях. Ритуалите са „форма на символическо мислене, принцип на йерархическо разбиране на съществуването” (Радев, 2014:93). Ритуалите имат много важна роля, дори добродетелите трябва да са подчинени на тях. Например, почтителността, лишена от нравствено-етичния критерий, може да се превърне в раболепие, също както и предпазливостта - в малодушие. Без нравственост смелостта може да прерасне в хулиганство, а истината да се окаже остра и дълбоко нараняваща. Ритуалите са толкова важни, че Конфуций настойчиво увещава: че онова, което не се вписва в ритуалите, не трябва да се гледа, не трябва да се слуша, не трябва да се говори и не трябва да се върши, т.е. човек не трябва да гледа, да слуша, да говори и да върши неща, които са в разрез с етичните норми.

Конфуций формулира принципите на обществения ред, на основата на които иска да е изградено китайското общество. Според него общество се състои от хора, които управляват и хора, които се подчиняват. Критерият за разделяне на обществото не е разликата в произхода или богатството, а в знанията и добродетелите. Крайна и най-висша цел на управлението според Конфуций са интересите на народа.

Държавата според него е пирамида. На върха ѝ е синът на Небето, т.е. управникът. По средата на пирамидата са сановниците, управляващият апарат, а в основата е народът. Вниманието е насочено към средата на пирамидата. Каквото е поведението на пирамидата, такъв е и народът. Да управляват народа могат само благородни мъже. „Благата сила де на благородните мъже е като вятъра, благата сила де на нищожните хора е като тревата. Тревата винаги се прегъва пред вятъра” – пише Конфуций (Конфуций, 2007:12-19). Моралът на благородния мъж е подобен на вятър, моралът на безчестния човек е подобен на тревата. Тревата се накланя натам, накъдето духа вятъра. „Съдържанието на категорията де във всяка система на възгледи се свежда до фундаменталните въпроси за „живота” и „реда”. Разликите се определят само от степента на акцентирание върху едната от тези две фундаментални характеристики на реалния свят или космоса. Отдавайки предпочитание на „реда”, конфуцианците избират най-възвишената му форма – ненасилствения етичен ред, често представян като съвкупност от правила за необходимо поведение (ли) ” (Конфуций, 2007:61).

За мислителя държавата е като голямо семейство. „То според него е основа на цялото общество” (Чакъров, 1981:94). Семейство се сплотява в общ труд за благо на всички, в него всички си помагат един на друг, по-малките почитат по-големите, а по-големите се грижат за по-малките. Семейството е построено на йерархичен принцип, който стои в основата на мирозданието: помощ от висшето на нисшето и подчинение на нисшето на висшето. В основата на конфуцианството е неприкосновеността и съхранението на съществуващите йерархически и патриархални отношения на съществуващата система (<http://www.worldsculture.ru/drevniie-kitaie/konfuciiie-kun-czi.html>).

За да може да се реализира образованието, според Конфуций то трябва да се осигури материално. Ключът към доброто управление е грамотното и благоденстващо население, т. е. „една държава може да бъде управлявана добре само, ако населението и процъфтява и ако благоденствието му позволява да има по-голям достъп до образованието”. Този възглед за образованието отразява един, макар и елементарен материализъм (Хюанйън, 1993:228).

Идеалът на човешкото съществуване според учението на Конфуций е „заклучен” в древността, която задава нормата и образа за достойно по-

ведение. Препоръчва да се изучават старинните книги и живота на великите хора. Издига като основен принцип традицията. Посочва, че не се стреми към нововъведения, не измисля, а предава древното научно наследство, с което подчертава своя традиционализъм. „Аз предавам, а не създавам, аз вярвам в Древността и я обичам” (Конфуций, 2007:7-1). „Аз предадох това - пише той, - на което ме бяха учили, без да добавя нищо свое. Бях верен на дедите си и ги обичах ... Аз мълчаливо слушах и записвах това, което ми бе казвано... Далеч съм от мисълта да претендирам, че съм божествен мъдрец или добър човек” (Конфуций, 1992:23-24). Той вярва, че „връщането към „златното” старо време трябва да се направи съзнателно. Всеки човек следва да бъде взискателен към себе си, да спазва установените правила и канони; едва тогава цялото общество ще се избави от своя недъг (Светлов, 1973:40-46).

Фундамент на педагогическите идеи на Конфуций са етиката и основите на управлението. Особено внимание обръща на нравственото самоусъвършенстване на човека - усъвършенстването на човека е начало на всичко, ако в корена има пренебрежение, то не може да бъде добро това, което трябва да порасне от него. Централен момент в неговото учение е тезата, че правилното възпитание е задължително условие за разцвета на държавата, т.е. възпитанието и обучението са необходима предпоставка за развитието на обществото. Правилното възпитание е главен фактор за човешкото съществуване. Според Конфуций силата и жизнеността на обществото се детерминират от правилното възпитание на неговите членове, в съответствие с техния социален статус.

Мисли, че природата на човека е само материал, от който може да бъде формирана идеалната личност. Не смята, че възпитанието е всесилно, тъй като способностите на хората по природа са различни. Смята че хората са близки, но се различават в живота.

Ясно разграничава хората с различен социален статус, в зависимост от моралните качества, на които приписва свръхчовешко, универсално значение и по този начин утвърждава неизбежността и неприкосновеността на социалната стратификация (социалното разслоение). В „Лун юй” Конфуций пише – „Тези, които притежават знания по рождение, стоят над всички. На по-ниско стъпало са тези, които придобиват знания чрез учение. Следват ги тези, които заемайки се с учение, се сблъскват с трудности. А тези, които се сблъскват с трудности, даже не започнали учение, са най-

нисши” (Конфуций, 2007:16-9). Същата теза е изказана и в „Добрият път” - „най-високо стоят тези, които по рождение са мъдри. Най-близо до тях са тези, които чрез учене стават мъдри, след тях са онези, които трудно се учат; към най-нисшата класа спадат тези, които трудно се учат, без никога да се научат” (Конфуций, 1992:19). Според Конфуций Небето следи за справедливостта на земята и е пазител на социалното неравенство. В контекста на това схващане определя три групи хора:

- ✓ „синове на небето” – това са хора, на които е присъща най-висока вродена мъдрост и могат да претендират да бъдат владетели;
- ✓ хора, които придобиват знания чрез обучение, въпреки ограничените природни заложи и могат да бъдат „стълб на държавата” („благородни мъже”);
- ✓ хора, които са неспособни да усвояват знания („черни хора”) (по Пискунов, 2001:23; Джуринский, 1998:14).

Според Конфуций образованието е за всички, без разлика. Той е първият в историята, който се застъпва за равенство в образованието, като предоставя равен шанс на всички да се обучават. Това е авангардна идея – Конфуций не се интересува от произхода, от способностите, от плановете за живота, а преди всичко от това каква личност е ученикът. „Различията според произхода не могат да бъдат пречка за обучението” – пише той. (Конфуций, 2007:15-39). Отхвърля дискриминацията и всички предрасъждания и достига до една проста истина – по природа хората са близо един до друг, но в навиките са далече един от друг. „Вродените качества сближават хората, придобитите привички ги раздалечават” (Конфуций, 2007:17-2). Въплъщение на тази идея е училището, което открива. То няма аналог и е единствено за своето време. В него постъпват бедни и богати, като по този начин достъпът до образование се разширява значително. Това е израз на неговия хуманизъм, тъй като по този начин „отваря вратите на познанието за повече хора” (Хюанън, 1993:224). Съдейства за образователния подем на Древен Китай и разпространението на познанието и културата.

Етиката на Конфуций се развива като част от социално-политическата му теория. Централно място в нея заемат понятията „човеколюбие” и „ритуал”, въплътени в поведението на „благородния човек”. Моралните категории имат за цел да поддържат етичните принципи в обществото и организацията на хармоничен световен ред.

За Конфуций „красив“ е синоним на „добър“ и етическият идеал се разглежда като единство на прекрасно, добро и полезно. Конфуций разглежда добродетелите като основополагащи за добрите дела. Основно понятие е „жен“ – хуманност, човеколюбие. В „Лун юй“ то е употребено 109 пъти, като в 105 от тях се използва в качеството си на критерий за висша добродетел. То е основен символ на конфуцианския хуманизъм (Конфуций, 2007:64). Това понятие е многодименсиално и се свързва с характеристиката на човека, с неговото нравствено усъвършенстване, с отношенията между хората в обществото. То включва широк спектър от чувства и качества: любов към хората, искреност, вяръност, безкористност, справедливост, достойнство, правда, мъжество и др. Хората „жен“ са носители на висшата нравственост. Хуманността следва да се разбира като първостепенна цел на самовъзпитанието на човека, в традициите на хуманно отношение към хората. Хуманните хора са способни да насочат другите да действат не чрез думи, а с дела. За Конфуции това е най-висшата форма на мъдростта като духовна синергия. Хуманността включва в себе си добродетели като почитателност, толерантност, честност, трудолюбието, милосърдие, твърдост, непоклатимост, решителност, неподправеност, обмисленост на думите, правилност на поведението, прецизност в работата, искреност спрямо околните, смелост да жертваш собствения си живот заради праведно дело и други добродетели. Човеколюбието е свързано с общите принципи на взаимоотношенията с хората, а конкретното им въплъщение е ритуалът (ли), съблюдаването на церемониите и обредите, т.е. правилата на етиката. Ритуалът не се свързва само с външната церомония. Чрез него човек проявява своето уважение и разбиране към другите хора. Той е ценен като средство за достигане на съгласие в семейството и обществото, тъй като позволява да се установи взаимност между хора от различна възраст и социално положение. Етиката на ритуала произтича от убеждението, че човешкото съгласие е по-важно от абстрактните истини. Ритуалът и хуманността са тясно свързани, като хуманността е ядрото на всичко. Ритуалът всъщност се свързва с чувството за мяра, за да не може ръководителят да превишава своите правомощия и да злоупотребява със своето положение. В основата на „жен“ и „ли“ е „сяо“ – синовната почит, уважението към родителите и към по-възрастните. Почитта на сина към бащата е висш принцип, а доносничеството за бащите е безнравствено. През 66 г. пр.н.е. този етичен принцип е установен със закон в Китай. Конфуций разбира култа към предците „като част от всеобщия нравствено-полити-

чески порядък... Ако не бъдем старателни в изпълнението на дълга си към предците, нравствеността на народа няма да се подобрява” (Светлов, 1973:42). Същата тази функция изпълнява неговото учение за изравняване на названията. Формулата на Конфуций е: „господарят трябва да бъде господар, поданикът – поданик, бащата – баща, а синът - син” (Конфуций, 2007:12-11). Ако хората се представят за такива, каквито не са в действителност, ако делата им не съответстват на думите, то в отношенията между тях съгласието се заменя със смут. Поправянето на названията е мярка за отговорно отношение към думите и необходимо условие за съгласие. „Моралното възпитание за Конфуций е средство чрез което може да се коригира тази ситуация на основата на ново осмисляне на езика и ценностите на обществото” (<http://plato.stanford.edu/entries/confucius/>).

Конфуций смята, че нравствеността е в основата на човешкото поведение и затова оценява хората от морална гледна точка. Образът на човешкото съвършенство е благородният мъж (цзюн-цзи), който се стреми да познае правилния път (дао). „Когато в човека чжи (естествената природа) надделее над вен (образоваността), този човек е дивак. Когато вен (образоваността) победи чжи (естествената природа), този човек е повърхностно начетен..... Когато образоваността и естествената природа се допълват взаимно, тогава човек става благороден мъж..... Ако не разбираш волята на Небето, не е възможно да си благороден мъж” – пише Конфуций (Конфуций, 2007:6-18; 20-3). Той разбира, че човек трябва да съчетава в себе си природни качества и придобити знания, но това не е дадено на всеки. Само „благородният (съвършеният) мъж” е съчетание от естествени черти на човешката натура и придобитата образованост.

За цел на образованието Конфуций определя благородния мъж. Благородният мъж е човеколюбив. Той притежава човеколюбие, дори когато се храни. Той е длъжен да бъде човеколюбив, дори когато търпи неуспехи. „Благородният мъж, дори когато се храни, не трябва да се разделя с човеколюбието си – то постоянно е с него: и когато бърза, и когато са го сполетели неудачи” (Конфуций, 2007:4-5). Той умее да изгражда отношения с хората. Живее в съгласие с другите, но не ги следва. „Благородният мъж се стреми към хармонични отношения с хората, но не чрез сляпо подражание” (Конфуций, 2007:13-23). Заимства от хората доброто, сближава се с най-добрите, „отнася се към всички еднакво без да проявява пристрастия” (Конфуций, 2007:2-14). Постоянно се учи, защото само „този,

който, повтаряйки старото е способен да намери новото, може да бъде наставник [на хората]” (Конфуций, 2007:2-11). Благородният мъж изхожда от убеждението, че единственият начин да въздейства благотворно на хората и делата в държавата, е самият той да стане безупречен. Ако не може да усъвършенства себе си, как ще може да усъвършенства другите хора. ”Благородният мъж се тревожи как да не нарушава законите; дребният човек се старее да извлече изгода за себе си” (Конфуций, 2007:4-11). „Благородният мъж мисли само за справедливостта, а дребният човек – само за изгодата си.” „Благородният човек мисли за дълга, безчестният се грижи за изгодата” (Конфуций, 2007:4-16). „Дребен човек” е буквален превод на словосъчетанието сяо-жен. Следва да се разбира като „обикновен човек” и антоним на благородния мъж, т.е. несъвършен човек, чието поведение се определя от личната изгода и господстващите представи на обикновеното човешко съзнание.

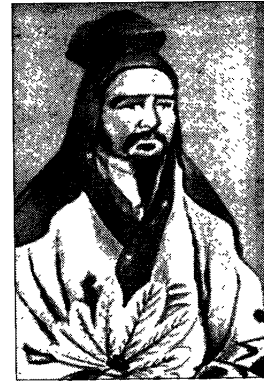
„Цялото величие на Конфуций се състои в това, че той пренася центъра на тежестта на своето обучение върху човека и поучава как обикновеният човек да се превърне в „съвършен (благороден)” човек” (Конфуций, 2007:206).

Според Конфуций благородният мъж е компетентен и добродетелен човек, който съчетава в себе си професионализма и високия морал. „Ученият мъж (ши) трябва да притежава широта на ума и твърдост на духа. Неговото бреме е разпространението на човеколюбието и добродетелта по цялата Поднебесна (държава – б.м.) Благородният мъж не се занимава с неща, които са извън компетенцията му” (Конфуций, 2007:8-7; 14-26).

Образованието според Конфуций трябва да протече в две насоки: нравствена и интелектуална. Нравственото възпитание е на първо място, тъй като формира личности с високи добродетели.

В основата на етичната доктрина на Конфуций е “добронамереността” (рен), т.е. обичта към ближния. Тя се проявява във всички форми на отношение между хората и е източник на останалите качества - синовна почит, уважение към по-възрастния, вяност, лоялност, умереност, доброта, толерантност, великодушие, мъдрост, снизхождение, смелост и т.н. „Рен” се свързва с разбирането, че човешките същества трябва „да се отнасят помежду си със симпатия, разбиране, уважение и да се грижат един за друг” (Хюанйън, 1993:226). В този контекст според Конфуций у всеки чо-

век следва да се формират добродетели и всеки трябва да получи нравствено възпитание, тъй като по този начин се укрепва чувството на отговорност у индивида и на цялото общество. Личните усилия на всеки ще доведат до ред в семейните дела, страната ще бъде управлявана добре, народът ще живее в сигурност и ще цари мир на земята. Следователно нравственото възпитание е средство за достигане на добродетелта. Конфуцианската етика „фиксира и регламентира обществените отношения във феодален Китай” – пише Хюанйън (Хюанйън, 1993:226). Конфуцианството привнася в съзнанието на народите от Древния Изток непоклатими нравствени норми, които по силата на своето въздействие могат да се сравнят с библейските десет божии заповеди.

Фундаментални за неговата етика са пет добродетели (принципа). ”Този, който е способен да действа в Поднебесната, ръководейки се от пет [принципа], може да бъде наречен човеколюбив”. Принципите са: уважение, великодушие, доверие, съобразителност и доброта. „Ако уважаваш другите, те няма да се отнасят лошо с теб. Ако си великодушен, ще те поддържат. Ако внушаваш доверие, ще ти се доверяват. Ако си съобразителен, ще постигнеш успех. Ако си добър човек, ще можеш да разчиташ на хората” (Конфуций, 2007:17-6).

Към петте принципа трябва се добавят и т.нар. „пет отношения”, които са значими за обществото и доминират над всички останали:

- между родители и деца – в тези отношения се подчертават неоспоримите права на родителите, на първо място на бащата, свещен дълг на децата е да проявят синовна почит;

- между съпруг и съпруга – в тези отношения правата на мъжа са безгранични, а задължения на жената са безпрекословното подчинение и образцовото поддържане на дома;
- между възрастни и млади – тези отношения изискват младите да почитат не само по-възрастните, а и тези, които заемат по-висша позиция, ранг, длъжност;
- между приятели – взаимоотношенията се основават на искреността и безкористна взаимопомощ;
- между по-големия брат и по-малкия брат/сестра – отношенията са на основата на братската обич и уважение на по-малките към по-големите.

Конфуций държи и на интелектуалната подготовка на децата. За да им предаде нравствените и културни ценности на обществото, той разработва шест учебника, смятани за фундаментални в образователно-възпитателната практика:

Книга на стиховете/одите (Ши цзин) - за литературата;

Книга на историята/документите (Шу цзин) – за политиката;

Книга на ритуалите/обредите или Книга на правилата (Ли цзи) – за етиката и правилата на поведение;

Книга на музиката (Юе цзи) – за музиката ;

Книга на промените (И цзин) – за философията; според П. Радев съвременните изследователи на Конфуций предполагат, че „най-ранните слоеве на текста може да датират от края на второто хилядолетие пр. Хр” (Радев, 2014:93), което означава, че те вероятно не са на Конфуций;

Анали на пролетите и есените (Чунцю) – за историята.

Книгите са известни с наименованието „Лю цзин” („Шестте канона”). В тези произведения са включени сведения от множество научни области: философия, история, политика, икономика, етика, социология, културата. Чрез тях учениците получат широк спектър от знания предимно от областта на хуманитарните науки, в основата на които са древните китайски традиции, закони и документи. Приемат се за първите сравнително завършени учебници в цялата история на китайското образование. В продължение на повече от две хилядолетия пет от шестте класически творби

на Конфуций се използват като основни трудове в китайското феодално образование. („Книга на музиката” е изгубена.) Никъде другаде по света произведение не е използвано толкова дълго и неизменно.

Освен тези шест класически области, образованието, което предлага Конфуций, е свързано и с “шестте изкуства”, които включват: ритуали, музика, стрелба с лък, умение за управление на колесница, калиграфия и математика. „И ако шестте канонически класически книги искат да предадат обща култура, шестте изкуства имат за цел придобиването в практиката на знания и умения” (Хюанйън, 1993:227). Овладяването на „шестте изкуства” дава възможност за издигане в обществото на средната и висшата аристокрация. Конфуций смята, че съчетанието на “шестте изкуства” с шестте класически области допринася за развитието на моралните чувства и придобиване на солидна обща култура. „Ученикът ще развие задоволително моралното си чувство и същевременно ще придобие солидна обща култура, а чрез двойното обучение ще овладее нужните знания да стане добър служител” (Хюанйън, 1993:227). Предлага един особен тип образован човек, който гради кариера и се гордее с това, повтаря древни текстове, безпрекословно спазва нормите и правилата на поведение в обществото и семейството.

Един от учениците на Конфуций обобщава съдържанието на обучението по следния начин: „учителят обучаваше на четири неща: вен – култура [образованост], морално поведение, преданост и искреност” (Конфуций, 2007:7-25).

Учителят Кун придава голямо значение на музиката като самостоятелна дисциплина. За него тя е постоянен спътник, вдъхновение и завършек на „ли”, т. е. на образцовото поведение, основаващо се на висшия идеал на древността. Той пише за нея – „тя е толкова красива и съвършено нравствена..... Никога не съм си представял, че музиката може да предизвика такова въодушевление.... Въодушевявай се от „Книгата на песните”, опирай се на Правилата, усъвършенствай се чрез музика”. Смята, че изучавайки „Книгата на песните” ученикът може да разшири кръгозора си, да се научи как да общува с хората, как да съдържа недоволството си, как да служи на своя баща и на владетеля, ще научи наименованията на птици и зверове, на треви и дървета (Конфуций, 2007:3-25; 7-14; 8-8; 17-9). Самият Конфуций полага началото на традицията за събиране на народни песни. Това е един от многото му приноси към китайската култура.

Конфуций признава училищното обучение като необходимо и първостепенно в живота на човека (Пискунов, 1998:49). Според него то трябва да започне, когато детето е на 7-8 години. В „Книга на ритуалите”, в главата „За обучението” са описани задачите и програмата за деветгодишно обучение. След първата година трябва да се изясни дали ученикът е в състояние да чете и какви са неговите способности. След три години е необходимо да се установи има ли ученикът влечение към ученето и приятно ли му е в обществото на неговите другари. След пет години следва да се проверят широтата на знанията и привързаността му към наставника. След седем години ученикът трябва да е подготвен да дава осмислени и разумни разсъждения и да умее да подбира приятелите си. И накрая, след девет години, при завършване на обучението, учащият трябва да е в състояние да прави самостоятелни умозаклучения, основаващи се на науката (по Пискунов, 2001:24; Джуринский, 1998:15).

Според Конфуций първичните знания човек получава по рождение. Пътят за достигане до вторичните знания е „да чуеш колкото се може повече, да избереш от него най-доброто и да го следваш. Да видиш колкото се може повече и да го запомниш. Това са вторичните знания” (Конфуций, 2007:7-28). Опитът е важен за придобиване на знания. Според Конфуций знанието се постига с помощта на истината (Конфуций, 2007:15-3). Препоръчва да се познава истината, но се противопоставя на абстрактните знания. Според Конфуций истината се постига не по пътя на мистични откровения, а при изучаването на положителните примери. Смята, че информацията трябва да се извлича от опита, защото това е нужно на хората, за да действат правилно.

Разграничава мъдростта от конкретното знание. Според него мъдростта позволява на човек без наличието на конкретни знания в определена област да обсъди и да изкаже мнение по непознат за него проблем. „Притежавам ли аз знания? Не, [не притежавам]. Но ако някой прост човек ми зададе въпрос, то аз [не знаейки за какво става дума], ще му дам изчерпателен отговор, [разглеждайки този въпрос] от двете му противоположни страни” – пише Конфуций (Конфуций, 2007:9-8).

Той е противник на зубренето и механичното усвояване на знанията. Ученето и мисленето са взаимосвързани. Той пише: „да се учиш и да не размишляваш е безполезно, да размишляваш и да не се учиш е пагубно” (Конфуций, 2007:2-15). Повторението е важно за усвояване на знанията.

Мнението на Конфуций е, че повторението дава възможност на ученика да върви напред и да усвоява ново учебно съдържание – „този, който, повтаряйки старото, е способен да намери новото може да стане наставник на [хората]” (Конфуций, 2007:2-11).

Смята, че знанията трябва да се прилагат на практика. „Да се учиш и при подходящ случай да прилагаш на дело това, което си научил, нима това не е радост”? „[В учението] знаещият как да го направи е несравним с този, който обича да го прави” (Конфуций, 2007:1-1; 6-20).

В „Лун юй” Конфуций и неговите ученици различават следните видове знания:

„да знаеш две чрез едно” – най-ниското ниво на гносиса, причинно-следствено знание, понякога определяно като „знание за бъдещето въз основа на миналото”, то е първата стъпка към реалното знание; доближава се най-много до съвременното научно знание;

„да знаеш четири чрез едно” – системно знание, познание за цялото чрез неговите части; свързва се с „четирите ъгъла”, които символизират цялото, а „един ъгъл” – част от това цяло; пояснение на това тълкувание са думите на Конфуций - „аз не насочвам към правилния път този, който не се стреми към знание. Аз не помагам на този, който не изпитва трудности при изразяването на своите мисли. Аз не обучавам този, който не може по единия ъгъл да намери останалите три ” (Лун юй, 7-8); този вид знание може да се интерпретира като преход от частното към общото; разбира се като „умозаклучение”, носи признаците на абстрактното и системното;

„да знаеш десет чрез едно” – свързва се с т.нар „единство”, т.е. върховен вид знание; постигане на завършеност и единство в света, което за китайците е постигане на Дао-пътя и „съвършената мъдрост” (Конфуций, 2007:57).

„Той не върви по отъпканите пътеки, но и не стига до вътрешните покои” – пише Конфуций (Конфуций, 2007:11-20). Да „стигнеш до вътрешните покои” означава да постигнеш „висше знание”. По времето на Конфуций е разпространена метафората за трите нива на знанията.

- ✓ първото, начално ниво – „да влезеш през вратата” (жу мен);
- ✓ второто, когато ученикът е постигнал определено ниво на знания – „да се изкачиш до залата” (шен тан);

- ✓ третото, когато ученикът е овладял знанията до съвършенство – „да влезеш във вътрешните покои” (жу ши).

Конфуций препоръчва да се пита за всяко нещо. За него познанието е това човек да знае границите на своите знания. „Знание означава да разбереш, че знаеш, и ако нещо не знаеш, да разбереш, че не го знаеш” (Конфуций, 1992:29; Конфуций, 2007:2-17), т.е. да осъзнаеш собственото си незнание. Само когато започнеш да учиш, разбираш собственото си несъвършенство, когато започнеш да се обучаващ, разбираш какво са трудностите. „Надареният със способности може да се учи от неспособния; притежаващият широки знания може да пита незнания, ученият [не се страхува] да изглежда неук, съдържащият [не се страхува] да изглежда пуст” (Конфуций, 2007:8-5).

Принципите, които Конфуций предлага (и които са плод на неговата дълбока интуиция), днес практиката потвърждава. За него „принципът на „златната среда” (чжун юн) е най-висшият принцип! Но хората твърде рядко са способни да го спазват” (Конфуций, 2007:6-29; 13-21). Тук трябва да се направи едно терминологично уточнение – китайският бином чжун юн е с много по-богато съдържание от нашето словосъчетание „златната среда”. Той се свързва най-вече с постигане на най-доброто от възможните резултати. С чжун юн се обозначава най-добрият стандарт в поведението или действията на хората в условията на строга нормативна система. Най-висок морален критерий за Конфуций е „златната среда”. Той е на мнение, че при решаването на даден проблем само прилагането на точната мярка може да даде добър резултат, а прекаленото и недостатъчното са еднакво несъвършени, като прекалеността може дори да даде обратен ефект. Той предупреждава за опасността от увличането по крайностите.

Конфуций е убеден, че обучението трябва да отговаря на възможностите и възрастта на учениците; теорията и практиката трябва да се обвързват; при предаване на знанията да се спазва правилото от близкото към далечното; да се учи съзнателно и т.н. Изхождайки от индивидуалните особености на своите ученици и в зависимост от техните способности Конфуций разделя учениците на групи и взема решение с какво да се занимава всяка група – едни посвещават времето си на изучаване на нормите на поведение, други - на писмеността, трети специализират в областта на политиката и т.н

Той оценява високо качествата на своите ученици и се стреми да развива техните заложби и способности. Днес педагогическа наука дефинира тази идея като принцип за индивидуален подход. Трябва да се отбележи и още нещо, че Конфуций проявява голяма демократичност в отношенията си с учениците – уважава ги като личности, вслушва се в техните мнения и доводи по време на беседите и дискусиите, не ограничава тяхната инициативност.

Обръща голямо внимание на учителите, тъй като самият Конфуций е забележителен педагог, високо уважаван, пример и образец за поколения учители от феодалното общество. Критикува учителите, които се стремят да постигнат напредък с учениците, но не ги е грижа за утвърждаване на главното. Така учениците не проявяват пламенност (интерес – б.м.), а учителят не може да разкрие до край техните таланти. Такива методи са неверни, а изискванията - неразумни. В резултат на това учениците остават невежи в науката, срещат трудности в ученето, не виждат полза от него и ненавиждат учителя. Това е причината за провала в образованието - пише в „Книга на ритуалите” (Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. Том 1. М. АН СССР. Мысль. 1972). Да бъдеш учител за Конфуций означава „да изпълниш древността с живот и така да се сдобиеш със знания” (Конфуций, 1992:30). Добрият учител е запознат с миналото и практиките на древните, страстно обича работата си и я върши с усърдие. Той е с широки познания, които са условие за успешната комуникация и напредъка на ученика. Добрите резултати са следствие от обичта на учителя към учениците, неговата способност да познава индивидуалните им особености и да използва адекватни методи на обучение, които подпомагат по-лесното усвояване на знанията от страна на учениците. Учителят и неговият ученик се усъвършенстват съвместно. „Учителят и ученикът растат заедно” (Древнекитайская философия, 1973:111).

Според Конфуций учителят трябва да бъде:

- пример на учениците си със своя морал;
- скромнен;
- внимателен в отношенията си с другите;
- убедителен и изящен в изказа си;
- със здрави политически възгледи.

Методите на обучение, които използва Конфуций, са поразителни - пише в Станфордската енциклопедия по философия. Той никога не дискутира надълго и на широко по дадена тема. Вместо това задава въпроси, цитира пасажии от класиката или използва аналогии и чака своите ученици да стигнат до правилните отговори (<http://plato.stanford.edu/entries/confucius/>). Понякога на един и същи въпрос отговаря по съвсем различен начин; друг път изисква ученикът веднага да приложи на практика нещо, което е научил. Конфуцианският подход в обучението се заключава във формулата съгласие между учителя и ученика, лекота в обучението, подбуждане към самостоятелни размисления. Ето защо в Древен Китай придават голямо значение на самостоятелността в овладяването на знанията, а също така и на уменията на учителя да научи своите ученици сами да задават въпроси и да намират свои решения.

Конфуций е резервиран по отношение способностите на жената. Той пише: „що се отнася до жените и слугите, те трудно се поддават на възпитание. Ако се сближиш с тях – престават да те слушат. Ако се държиш на разстояние от тях – предизвикваш ненавистта им” (Конфуций, 2007:17-25). Това е единственото разсъждение на Конфуций за жената, което достига до нас. Достоверността му е потвърдена от последователите и изследователите му (Конфуций, 2007:358). Но то е логично и закономерно в контекста на идеята му за съвършения човек, който е благородният мъж.

Конфуций, за първи път в Китай, а може би и в целия свят разкрива значението на символичния език на културата за обучението и възпитанието на човека. Това значение е разкрито в две основни измерения:

първо – във формите на културата (както материални, така и духовни) се възпроизвежда матрица от човешката дейност; усвояването на тези форми, които са плод на типизирането на човешката дейност дават възможност на ученика реално да претвори в свой живот символическото „тяло” на традициите и да открие безсмъртие в съществуването на културата; традиционното обучение в Китай е свързано с усвояване от ученика на формите, характерни за всяко изкуство – художникът усвоява характерните елементи на картината, музикантът – акордите, а във всяка житейска ситуация образованият човек трябва да спазва съответните норми на поведение; изискването да се усвои матрица на поведението е фундамент на обучението, а култивирането на моралната воля е основа на възпитанието;

второ – според проекта на Конфуций обучението предполага познаване на културните ценности; то е свързано с разбирането му за несъстоятелността и безсмислието на всяка предопределеност и декларативност в образованието; той учи да се открива общото чрез частното, вечното чрез случайното, важното чрез незначителното; умело избягва насилието над ученика; според него способен е да обучава този, който умее говорейки за едно, да открива друго – неизречено с думи - самият Конфуций взема да обучава само този, който е в състояние „да разбере три, когато му сочи дъното“; такова обучение не закрепостява ученика, а го прави свободен; Конфуций разбира, че да се възпита човекът е необходимо да му се помогне да се развива свободно (Латышина, 2005:10).

От представените по-горе възгледи могат да се направят следните изводи за образователния модел на Конфуций:

- ✓ образованието е съществен фактор за съществуването на човека и за управлението на държавата;
- ✓ извежда идеята за равен шанс в образованието (но жените са изключени);
- ✓ образованието е предназначено само за представителите на мъжкия пол;
- ✓ застъпва се най-вече за нравствено възпитание на човека;
- ✓ „златната среда“ е най-високият стандарт на поведение;
- ✓ възгледите за хуманността, човеколюбието и ритуалите могат да се разглеждат като хипотеза за това, какви идеали и поведенчески стратегии са необходими за усъвършенстване на човешкия живот (определени са като хипотеза, за да се покаже, че те са податливи на корекция);
- ✓ поставя изисквания, които съответстват на някои принципи на обучението актуални и днес;
- ✓ пръв осъзнава значението на индивидуалността за образователния процес;
- ✓ организира уникално за времето си училище;

Днес идеята за равен шанс в образованието (без ограничението на Конфуций по отношение на жената) е отразена в почти всички образователни системи. Образованието трябва да се осъществява в условията на равнопоставеност. Целта е всички деца да получат по-широк достъп до натрупаното от цивилизацията познание и общочовешките ценности. В

мултикултурния свят качества като толерантност, взаимопомощ, човеколюбие, хуманност са високо ценени от обществото. Те дават възможност по-лесно да се осъществят интеграционните процеси и да се приобщят малцинствените групи към образователно-възпитателния процес.

Съчетаването на теорията с практиката е все по-актуална идея. Един от четирите стълба на образованието, „да се научим да правим” е въпъщение на тази идея. Това означава човек да успява да бъде градивен при всякакви условия, да приложи на практика усвоените теоретични знания, да придобие не само професионални умения, а и умения за справяне с различни проблеми и умения за работа в екип (Делор, 1996:86-87).

Въпросът за принципите на обучение е фундаментален за съвременната дидактическа наука. Принципите определят позициите, от които учителят подхожда при организацията на обучението и неговата оптимизация. Имат регулираща функция по отношение дейността на учителя и учениците. Конфуций по интуиция или чрез внимателно вникване в образователния процес достига до извода, че обучението не може да се извършва произволно, без оглед на детето. Това прозрение на Конфуций намира израз и в личностно ориентираната образователна парадигма, която е водеща образователна концепция в съвременния свят. Усвояването на знанията, уменията и навиците в процеса на обучение протича строго индивидуално. Съвременният процес на обучение изисква учителят да познава добре индивидуалните особености на учениците и да се съобразява с тях. Процесът на обучение, основан на общите и индивидуалните особености на децата гарантира както успешно усвояване на учебното съдържание, така и тяхното цялостно развитие. Колкото по-добре учителят познава възрастовите им особености, толкова по-добре може да открие индивидуалните им различия. Индивидуалните различия са безкрайни, но когато става въпрос за индивидуалния подход в процеса на обучение трябва да се имат предвид онези индивидуални особености, които оказват пряко влияние при усвояването на знанията, уменията и навиците.

Днес груповите системи за организация на обучението са подходящи за използване както в класната, така и в извънкласната учебна дейност. „В тези системи се избягва колективната унификация и холистичния натиск на класа. Характерно е наличието на интеграция и диференциация, спонтанност, мобилност и своеобразност на развитието на членовете на групата” (Радев, 2014:258). Могат да се сформират малки и големи групи.

Груповата работа е привлекателна за съвременните ученици, тъй като тя отговаря на техните потребности от:

- интензивно общуване;
- разнообразие в процеса на обучение;
- активно участие в процеса на обучение;
- атмосфера на доверие;
- позитивно възприемане и насърчаване на личните постижения в групата.

Конфуций живее в един от най-творческите периоди на китайската история. Това е преломен момент, в който китайците създават архетип, който в голяма степен определя по-нататъшното им културно развитие. Учението на Конфуций е едно от проявленията на тази промяна. Идеите му оказват огромно влияние не само върху развитието на китайското образование и китайското общество, но и върху развитието на много страни от Изтока и Запада. Той заема изключително място не само в историята на образованието на Китай, а и в историята на световната цивилизация и култура. „Неговият принос в историята на културата и на образованието в Китай и в други страни е причина той да бъде не само боготворен като „пръв мъдрец” и „модел на десетхиляди поколения” от китайското феодално общество, а и да получи почти световно уважение”. Много страни сравняват своите най-големи учени и мислители с Конфуций – френският просветител Кене е наричан „Конфуций на Европа, великият немски поет Гьоте – „Конфуций от Ваймар, италианският йезуит Матео Ричи – „християнският Конфуций”, като по този начин европейските народи засвидетелстват уважението и възхищението си към него (Хюанйън, 1993:231). През 1978 година излиза книгата на Майкъл Харт „Стоте най-влиятелни личности в историята на човечеството” (The 100: A Ranking of the Most Influential Persons in History). В нея е направен своеобразен рейтинг на личностите, оказали голямо влияние върху развитието на цивилизацията. В тази класация Конфуций заема почетното пето място, което е още един аргумент за изключителните постижения на древния философ.

И днес конфуцианството заема значително място в страни като Япония, Корея, Виетнам, Сингапур, Тайван и др., които остават верни на неговите идеи, най-вече в областта на нравственото възпитание. Няколко са причините, поради които конфуцианството упражнява голяма притега-

телна сила. Първо, личните качества на Конфуций – искрен и честен. Второ, практичен и умерен човек, не изисква от последователите си непостижими неща. Конфуций е „лицетворение на практичните нрави на китайския народ. И може би тъкмо то е ключът към огромния успех, на който неговите идеи се радват..... Едва ли друг философ в историята се е доближавал толкова плътно до фундаменталните възгледи на сънародниците си,, (Харт, 1995). Конфуцианското учение дава на Китай историческо и културно съзнание (Алексеева, 1958).

Конфуций създава учение, което е на авансцената на политическия и културен живот на Китай повече от две хилядолетия и продължава да предизвиква дискусии и спорове и през XXI век.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева, В.М. В старом Китае. Москва, 1958 г.
2. Георгов, И. История на философията. С., 1925.
3. Делор, Ж. (1996). Образованието скрито съкровище. UNESCO.
4. Джуринский, А. Н. История зарубежной педагогики. Москва, 1998.
5. Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. Том 1. Москва, АН СССР. Мысль. 1972.
6. Древнекитайская философия. Собрание текстов. Том 2. Москва, 1973.
7. Конфуций. Добрият път. Велико Търново, 1992.
8. Конфуций. Лун юй. София, 2007.
9. Латышина, Д.И. История педагогики. История образования и педагогической мысли. Москва, 2005.
10. Пискунов, А. И. История педагогики. Часть 1. Москва, 1998.
11. Пискунов, А. И. История педагогики и образования. Москва, 2001.
12. Радев, П., А. Александрова. История на образованието. Първа част. От древността до края на Античността. Пловдив, 2014.
13. Радев, П. Обща дидактика. Пловдив, 2014.
14. Радев, П. Тематичен енциклопедичен наръчник по историческа педагогика. Пловдив, 2000.
15. Светлов Э. У врат молчания. Духовная жизнь Китая и Индии в середине первого тысячелетия до нашей эры. / В поисках Пути, Истины и Жизни. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1973. – Кн.3.

16. Харт, М. Стоте най-влиятелни личности в историята на човечеството, С., 1995.
<http://chitanka.info/text/3058/104>
17. Хюанйън, Ю. Конфуций (Кун дзъ). В сп. Мислители за образованието. Том XXIII ,
№1-2, 1993.
18. Чакъров, Н. История на педагогиката (първа част). С., 1981.
19. <http://plato.stanford.edu/entries/confucius/>
20. <http://www.worldsculture.ru/drevniie-kitaie/konfuciie-kun-czi.html>

Наталия Витанова

доцент, доктор
ШУ „Епископ константин Преславски”
Педагогически факултет
ул. „Университетска” 115
9700, Шумен
E-mail: omerzen@abv.bg

Natalia Vitanova

Associate Professor, Ph.D.
University of Shumen "Bishop Konstantin Preslavski"
Faculty of Education
115, University Street
9700, Shumen, BULGARIA
E-mail: omerzen@abv.bg